

1. 1 Situácia v próze v r. 1945 – 1949

Prvé roky po skončení vojny ukazujú, že tá stránka historického procesu, ktorá sa ukazuje či ktorá na seba púta pozornosť najmä ako zmena alebo zlom má aj svoje podložie. Je ním proces pretrvávania, odolnosti, hodnotovej stálosti a stability. Bezprostredne po druhej svetovej vojne sa v literárnom živote objavujú texty autorov, ktorí svoje práce s úspechom prezentovali už medzi dvoma vojnami. V tejto súvislosti možno v slovenskej próze rokov 1945 – 1949 identifikovať dve základné línie:

- A. Línia, ktorá čerpá zo skúsenosti medzivojnového naturizmu a lyrizovanej prózy. Oskár Čepan do tohto lyrického prúdu či tendencie zaraďuje aj „básnikov sujetu“. Jelena Pašteková (Pašteková, 1994) označuje túto líniu ako **avantgardno - kreatívnu**, čím chce naznačiť súvislosť povojnového a medzivojnového (avantgardného) estetického gesta.
- B. Línia próz, ktoré charakterizuje vojnová tematika. Ide o prozaickú reflexiu aktuálneho, stále vo vedomí autorov i čitateľov rezonujúceho vojnového zážitku, pričom reprezentantom spracovania tejto témy sa stali najmä texty, orientované na Slovenské národné povstanie.

A. / Avantgardno – kreatívna línia próz

Prozaici, ktorí vo svojich povojnových prácach nadviazali na avantgardné (najmä lyrizujúce) gesto medzivojnového obdobia, orientujú svoju pozornosť na problematiku subjektu a jeho ľudského osudu. Už citovaná Jelena Pašteková v tejto súvislosti hovorí o návrate k romantickej tradícii, pretože v prózach, o ktoré ide, dominuje dôraz na dezintegráciu (rozklad) ľudskej subjektivity, dôraz na osudovosť a jej pôsobenie v živote človeka.

Subjektívnosť, ponor do psychiky subjektu, poukaz na jeho úzkosť zo sveta i na jeho exponovanú emocionalitu – vášnivnosť, to všetko sú lyrické signály či príznaky. Fakt, že všetky tieto charakteristiky a stavy sú súčasťou konštrukcie príbehu, dovolil Oskárovi Čepanovi označiť autorov tohto typu oxymoricky ako – básnikov sujetu.

Do prúdu takýchto tendencií patrí novela Dominika Tatarku *Panna zázračnica*, ktorá fyzicky vyšla v r. 1945 (aj keď má vročenie 1944). Precíznejšia analýza tohto textu by ukázala nesporné konexie na tradíciu surrealizmu, resp. slovenského nadrealizmu. Týmto

textom sa do centra pozornosti dostáva postava – typ bohéma – umelca. Umelec ako pars pro toto problému tvorivosti a slobody pre tvorbu je tu konfrontovaný s problematickým historickým časom. Podobne, na postavu umelca, boli zamerané aj niektoré texty J. Barča – Ivana (v sledovanom čase publikované v časopisoch, knižne vyšli pod názvom *Úsmev bolesti* v roku 1968) či novela Ivana Horvátha *Život s Laurou* (1948). V týchto prácach sa do pozornosti vysúva napätie medzi citlivým subjektom – umelcom, intelektuálom a problémovým (politicky i ideologicky) historickým časom, v ktorom žije.

Do literárneho života vstúpili v sledovanom čase svojimi novými dielami priamo aj reprezentanti slovenského naturizmu František Švantner a Margita Figuly. V r. 1946 vychádza Švantnerov román *Nevesta hól'* a štvorzväzkový román Margity Figuli *Babylon*. Do tohto radu možno umiestniť aj román Hany Zelinovej *Anjelská zem* (1946), ktorý spolu s románmi *Hora pokúšenia* (1948) a *Dievočka, vstaň!* (1948) tvoria trilógiu. Ako celok vyšla pod názvom *Anjelská zem* v r. 1967.

A. 1 Spor o „anjelské zeme“

Romány, nadväzujúce kontakt s medzivojnovým naturistickým dôrazom na prírodu ako mýtickú silu a na koncepciu prírodného/mýtického človeka vyvolali polemické reakcie dobových kritikov a spisovateľov a v r. 1947 sa v našom literárnom živote uskutočnila zaujímavá polemika, známa ako **spor o anjelské zeme**. Jej východiskom sa stal článok Jozefa Felixa *O nové cesty v próze, alebo problém „anjelských zemí“ v našej literatúre*. Vyšiel v r. 1946 v časopise Elán.

Centrálnym problémom, ktorý tematizuje Jozef Felix, je problém „uniknutej reality“ (Felix, 1946, s. 6). V konkrétnom prozaickom vyjadrení ide podľa kritika predovšetkým o pohyb „*len a len v skutočnosti vytváranej fantáziou, v krajine babylonskej, v – zemi anjelskej*“, resp. vo svete „*nejestvujúcim, s nejestvujúcou problematikou*“ (tamtiež). Produktívnym riešením má byť „*nová vôľa k objektivite, snaha po sujete zbavenom výlučnej individuálnosti*“ schopná uhasiť „*smäd po realite*“ (tamtiež). V tomto Felixovom hodnotení, ktoré chce byť súčasne „vytýčením“ nových ciest, dominuje predstava umeleckej literatúry ako nástroja „*globálneho poznania zvnútra*“ (tamtiež), literatúry „*s určitou sociálnou funkciou*“ (tamtiež), literatúry, ktorá má „*čo povedať o súčasnej skutočnosti*“ (tamtiež). To dokáže predovšetkým „*příklon k realite*“ (c. d., s. 7), pričom za realitu pokladá kritik práve „*súčasnú skutočnosť*“. V rovine tvorby potom ide automaticky (aspoň tak o tom vypovedá logika Felixových argumentov) o redukciu fantázijskosti (tá produkuje neskutočné svety) v prospech „*hlbšieho pohľadu do*

života“ (tamtiež), pravdaže súčasného. Felixova reflexia má dva základné rozmery. Z literárnohistorického hľadiska ide o pokus revitalizovať „realistické“ tematizácie sveta v slovenskej literatúre, v presvedčení, že len ony môžu „objektívne“ vypovedať o stave sveta, a zároveň o prezentáciu predstavy o sociálnej funkcii literatúry ako predovšetkým „zrkadla“ súčasnej ľudskej situácie či „nášho konkrétného života“ (tamtiež). Z literárnoteoretického uhla pohľadu znamená takto vytvorená predstava o sociálnej úlohe (vypovedať o súčasnosti) a z nej rezultujúcej podobe prozaických textov (realistické obrazy sveta) najmä otázky: majú schopnosť vypovedať o „našom konkrétnom živote“ len „realistické“ texty? Nezakladá kritikov konštrukt, jeho presvedčenie o sociálnej funkcii literatúry ako hodnotové *a priori* možný skrat v recepcii?

Tradícia, na ktorú sa Jozef Felix v citovanom článku implicitne odvoláva, má svoje korene v renesančných a reformačných pohyboch šestnásteho storočia a naplno sa rozvíja v storočí osemnástom. Ide o postup, ktorý „*zachází s jazykem primárně jako s prostředkem popisu objektivního řádu přírody. Ideál, který má být slovy dosažen, je založen na modelu pravdivosti prostřednictvím shody*“ (Frye, 2000, s 38.). Existencia zhody či dostatočnej zhody medzi svetom a jeho textovým predvedením sa v tejto paradigme označuje ako **pravda**. Frye v súvislosti s tým hovorí o deskriptívnej fáze jazyka (z historického hľadiska nasleduje po metaforickej a metonymickej) a s odvolaním sa na úvahy G. Vica o ľudovom jazyku uvádza, že „*tato fáze má blízko k něčemu odedávna přístupnému a hojně užívanému, avšak především v běžném jazyce, který nenabývá kulturních funkcí*“ (tamtiež). V podloží neskoršej kultúrnej dominancie pravdy ako zhody vonkajších skutočností s obsahmi jazykových konštrukcií (spôsobenej najmä úspechmi prírodných vied), stojí teda jazyková všednodennosť vo verzii „ľahkého prístupu“ k životnému svetu a jeho ľudskému obsahu. Po takomto ľahkom a nekomplikovanom prístupe k „súčasnnej skutočnosti“ volá aj Jozef Felix, keď hovorí o neskutočných svetoch dobovej slovenskej prózy. Riadiacu funkciu pri rozhodovaní o skutočnosti či neskutočnosti týchto svetov má však výlučne predstava **pravdy ako zhody**, determinovaná časovo („súčasná skutočnosť“). Tento prístup, podľa ktorého „nová vôľa k objektivite“ = príklon k skutočnosti a skutočnosť = zhoda jazykového prehovoru so súčasným vonkajším svetom, predstavuje vo Felixovom prípade apriórne čitateľské východisko. Je to kritikov primárny hodnotový konštrukt, ktorý po priložení na reflektované texty zakladá, podľa našej mienky, ich chybné čítanie.

Zo strany Felixu išlo o legitímny kritický názor. Jestvovali však aj iné, a tak vznikla polemika či spor. Jeho podstata je evidentná napríklad z dobových reakcií na román Margity Figuli Babylon. Alexander Matuška v Eláne v r. 1947 stavia svoju argumentáciu v prospech

spisovateľky na práve autora voliť si „*látku kdekoľvek*“ (Matuška 1947, s. 8), hovorí o „*šikanovaní autorky*“ kvôli tejto voľbe a nabáda všímať si jej prácu v „*prostredí a dobe, ktorú si vybrala*“ (tamtiež). Z jeho čítania vychádza Babylon ako predovšetkým ľúbostný román. Andrej Mráz ho číta zasa ako román s hlbokou etickou a spoločenskou symbolikou, resp. román historicko-filozofický (Mráz 1947, s. 8) a volanie po väčšej blízkosti k „*vnímavosti dnešného človeka a jeho životným skúsenostiam*“ (tamtiež) označuje za zbytočné „*mudrlantstvá*“. Išlo o bezprostredné reakcie na román i na jeho reflexiu Felixom, preto sú citované recenzie viac obranami, než analýzami. V každom prípade aj ony (tieto reakcie) signalizujú chybu vo Felixovom čítaní. Zaujímavé z tohto hľadiska sú neskoršie analýzy Jána Števčeka. Ten v súlade so svojim konceptom lyrizovanej prózy hovorí o „*orgiazme*“ ako riadiacom princípe textu románu a umiestňuje ho do tradície dekadentnej literatúry. Priznáva však, že ide o „*špecifické literárne poznanie Babylonu*“ (Števček 1987, s. 44, podč. J. Š) a „*...takýto stupeň poznania nevyhovoval už po vojne, roku 1946, keď sa román musel nevyhnutne porovnávať s inými normami poznania...*“ (tamtiež, s. 45). Števček tak na jednej strane odкрýva „*nerealistickú*“ podstatu románu (okrem iného aj vyššie uvedeným podčiarknutím jeho literárnosti, ktorá sa v slovenskej literárnovednej tradícii s realizmom nijako nezhoduje), na strane druhej potvrdzuje, že práve kvôli tejto podstate „*nevyhovoval*“ povojnovým „*normám poznania*“. Opakuje teda Felixov hodnotiaci súd a prikladá k nemu svoju analýzu - potvrdenie o neexistencii realistickej/dostatočnej zhody medzi „*svetom Babylonu*“ a „*dobovej skutočnosti*“ ako dôkaz jeho platnosti. Felixove a priori tak dopĺňa Števčekove a posteriori, opreté tentoraz, nepochybne, aj o tézu, podľa ktorej je realistická línia slovenskej literatúry líniou dominantnou a jej smerovanie vrcholí v inej verzii pravdy: v zhode literárnych obrazov s „*ideálmi socialistickej spoločnosti*“ (tamtiež, s. 51).

Jozef Felix označil „*babylonskú krajinu*“ za „*svet nejestvujúci*“ (c. d., s. 6), za „*uniknutú realitu*“ a myslí to doslovne: „*Ak napr. ešte vo Figuličkiných Gaštanových koňoch boli ste jednako ešte len kdesi na severe medzi našimi vrchmi, i keď v prostredí chimérických koní a magickej prírody, ak v takom Švantnerovi jednako ste ešte boli v chlapeckom svete kdesi pod Ďumbierom ... v posledných našich prozaických dielach ocitáte sa už kdesi len a len v skutočnosti vytváranej fantáziou...*“ (tamtiež). Problém „*uniknutej reality*“ je evidentne problémom vzdialeného, neprítomného referenta, neprítomnej „*objektívnej skutočnosti*“, ktorú by bolo možné priložiť k slovu – znaku ako dôkaz jeho „*reálnosti*“ a „*pravdivosti*“. Pre Felixu je slovo/meno Babylon predovšetkým označením hlavného mesta Babylónie, funguje ako zemepisný názov pre „*neprítomný svet*“.

Vedomie prítomnosti „chimérického“, „magického“ a možno aj mýtického v textoch Margity Figuli, Františka Švantnera či Dobroslava Chrobáka však umožňovalo aj inú interpretáciu. Neskoršie Čepanove (1977) a Šútovcove (1982, resp. 2005) čítania práve toto „chimérické“ a „magické“ potvrdzujú ako hlavný prístup do „sveta Babylonu“. Najnovšie literárnovedné čítanie tohto románu (pozri Bílik, 2008) potvrdilo jeho mýtický základ a archetypálnu štruktúru a ukázalo, že pomenovanie Babylon tu nefunguje ako zemepisné označenie, ale ako kultúrna charakteristika pre zlo a mravný úpadok. Ukázalo sa, že aj taká koncepcia textu, ktorá jednoznačne a lineárne neukazuje na realitu, ale využíva metaforickú nejednoznačnosť výrazu má potenciál hovoriť o stave subjektu a stave sveta. Figuličkin tematický návrat do starozákonnej histórie je predovšetkým návratom k vysokým mravným kritériám, ktoré práve zo starozákonnej histórie čerpá západná civilizácia a ktoré boli vojnou i rodiacou sa povojnovou situáciou devastované. Jeho obsahom je totiž príbeh tematizujúci, okrem iného, aj napätie medzi vierou ako etickou normou a vierou ako amorálnym mocenským nástrojom. Tematické zložky napríklad Švantnerovej nevesty hôľ zasa signalizujú, že autor sa sústreďuje na hraničné ľudské situácie, na fyzické i mravné ohrozenie jednotlivca, príznak hroziacej smrti a vojny.

Naše hodnotenia, ktoré sme uviedli vyššie, sú názormi súčasnými a vznikli ako výsledok dnešného prečítania dobovej diskusie a románov, ktorých sa dotýkala. Literárnohistorickým faktom však zostáva, že Felixom iniciovaná polemika ukázala na dobovú predstavu o literatúre ako predovšetkým „realistickej“, **na zhode textového obrazu a sveta mimo textu založenej tematizácii ľudských životných situácií**. Táto dobová „viera“ v realizmus sa po roku 1949 zmenila na politicky a ideologicky motivovanú požiadavku, ktorá postupne nadobudla špecifickú podobu a na istý čas vytlačila z verejne publikovanej literatúry problém ľudskej individuality a autenticity subjektu.

B./ Línia próz s tematikou vojny

Je prirodzené, že téma vojny bola bezprostredne po jej skončení témou veľmi aktuálna. Ak spory o zobrazovanie reality na úrovni avantgardno - kreatívnej prózy len naznačili, že základným problémom najbližšieho obdobia bude výklad obsahu pojmov realita a súčasnosť, tak v súvislosti s tematizáciou vojny sa tento problém odkryl naplno. Vojna a v slovenských reáliách najmä Slovenské národné povstanie, sa na dosť dlhý čas stali priamo synonymom „súčasnej skutočnosti“ či obsahu pojmu „súčasnosť“. Z centra pozornosti sa do úzadia začali posúvať otázky štýlu a s tým súvisiaci problém ornamentalizmu či poetizovania prozaického

výrazu a do popredia vystúpila – **téma**. Práve téma, teda problém „o čom dielo je“ začala postupne prekryvať otázku „ako“ – ako je téma spracovaná, aké sú estetické parametre toho – ktorého diela. Dôraz na tému sa následne začal spájať s jej ideologickým výkladom, a tak vznikli kanonizované štruktúry slovenskej povojnovej prózy, s ktorými sa stretávame počas celého obdobia socializmu a s ktorými sú ťažkosti ešte aj dnes. Tento problém získal totiž neskôr veľkú oporu v oficiálnych politických a straníckych hodnoteniach udalostí, ktoré viedli k SNP a ktoré ho ovplyvňovali. Jednorozmerný výklad, ktorý pripustil len vedúcu pozíciu komunistickej zložky povstania neustále zosilňoval aj jednostrannosť interpretácie próz s touto tematikou.

Do pozície diela – príkladu sa dostal román Petra Jilemnického *Kronika* (1947) a spolu s ním, ako menej dokonalý variant, román Vladimíra Mináča *Smrť chodí po horách* (1948). Napriek tomu, že v štruktúre týchto textov nenájdeme otvorené pritakanie komunistickej verzii výkladu historických faktov, ideové východiská takúto neskoršiu interpretáciu umožňovali a najmä *Kronika* získala pozície, ktorým jej estetické parametre absolútne nezodpovedali.

Zaujímavý problém účasti intelektuála na historickom pohybe odrýva Dominik Tatarka v románe *Farská republika* (1948). Ide o čitateľsky príťažlivý príbeh učiteľa Tomáša Menkinu z obdobia vojnového slovenského štátu („farskej republiky“), ktorý sa začiatkom päťdesiatych rokov stal predmetom agresívnej ideologickej kritiky kvôli svojej údajnej „nemravnosti“.

Povstanie sa stalo témou spracovania aj u autora, ktorý ho označil za vystúpenie proti vlastnému štátu ako nositeľovi a garantovi večne platných mravných hodnôt a istôt. Ide o román, ktorý v exile vydal v r. 1960 J. C. Hronský pod názvom *Svet na Trasovisku*. U nás vyšiel až v r. 1991, v Matici slovenskej. Spomíname ho tu preto, lebo svojim obsahom reaguje na situáciu bezprostredne po vojne a podľa exilového literárneho historika J. M. Rydla aj v tomto čase vznikol.

C./ Ostatné prózy

Do povojnového obdobia spadá aj román, ktorý svojou poetikou i poéziou čerpá impulzy z predvojnovej situácie a patrí k najznámejším, najčítanejším a hádam aj najčítavejším románom v slovenskej literatúre. Je to „sága“ troch generácií rodu Habdžovcov a jej autor František Hečko román vydal r. 1948 pod názvom *Červené víno*. Okrem románov sa v tomto bezprostredne povojnovom čase objavujú aj kratšie prozaické útvary (časopisecky uverejnené práce F. Švantnera *Sedliak*, *Dáma*, *List*) neuvverejnené prózy Leopolda Laholu z týchto čias,

ktoré vyšli až v šesťdesiatych rokoch v súbore *Posledná vec*, podobne ako knižná verzia Švantnerových práv v súbore *Dáma*.

Absolvovaný prehľad situácie v próze na Slovensku po r. 1945 potvrdzuje to, čo signalizovala reflexia situácie v literárnom živote. **Rok 1945 nebol pre literatúru periodizačným predelom**, próza v mnohom čerpala z predvojnovnej situácie a výrazovými prostriedkami najmä medzivojnovnej prózy reagovala na aktuálny vojnový zážitok. Súčasne aj próza ukázala, že ide o obdobie sporov o podobu a obsah pojmu realita či súčasnosť a že v týchto sporoch sa do popredia postupne dostávali názory, inklinujúce k ideologicky determinovanému výkladu sveta a dejín